

УДК 811.161.2'36(07)+37.025

Л. С. Цоуфал

РОЗВИТОК МИСЛЕННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ

Цоуфал Л. С. Розвиток мислення учнів у процесі навчання граматики.

У статті розглянуто лінгводидактичні проблеми розвитку мислення учнів у процесі навчання граматики, з'ясовано особливості формування граматичних понять на уроках української мови. Наведено приклади завдань, які спрямовані на розвиток логічного й абстрактного мислення школярів.

Ключові слова: розвиток мислення, навчання граматики, логічне мислення, абстрактне мислення.

Цоуфал Л. С. Развитие мышления учащихся в процессе изучения грамматики.

В статье рассматриваются лингводидактические проблемы развития мышления учащихся в процессе изучения грамматики, раскрываются особенности формирования грамматических понятий на уроках украинского языка. Предложены примеры заданий, направленных на развитие логического и абстрактного мышления школьников.

Ключевые слова: развитие мышления, изучение грамматики, логическое мышление, абстрактное мышление.

Tsoufal L. S. The developing of students' thinking in the process of studying.

The article deals with linguistic and didactic problems of developing students' thinking in the process of studying grammar. The peculiarities of forming grammar notions on the lessons of the Ukrainian language. The author gives the examples of assignments aimed at developing logical and abstract thinking of pupils.

Key words: developing of thinking, studying grammar, logic thinking, abstract thinking.

Стрімкий розвиток науки й техніки, наближення освіти до європейських стандартів зумовлюють удосконалення навчально-виховного процесу в середній школі, пошук оптимальних шляхів формування гармонійно розвиненої особистості. Україні, яка поступово перетворюється на соціально орієнтовану країну, потрібні освічені, відповідальні люди, які спроможні критично оцінювати події, готові приймати зважені рішення в нових життєвих ситуаціях, ефективно взаємодіяти з представниками різних сфер громадського життя.

Серед завдань сучасної освіти пріоритетним є формування творчої, високоморальної, активної, комунікативно компетентної особистості, здатної до позитивної самореалізації в житті. На це орієнтують програма «Освіта (Україна XXI століття)», положення Національної доктрини розвитку освіти в Україні, Державний стандарт мовної освіти. Реалізація завдань щодо виховання такої особистості неможлива без систематичного розвитку мислення школярів у процесі вивчення шкільного курсу української мови, граматики зокрема.

Мета статті – окреслити можливості розвитку мислення учнів у процесі навчання граматики.

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в її істотних зв'язках і відношеннях, це психічний процес пошуків та відкриттів нового, істинного, глибинного внаслідок аналізу та синтезу навколишньої дійсності. Основна функція мислення – пізнання сутності речей і явищ, закономірних зв'язків між ними, що є необхідною умовою для використання їх із практичною метою. Мислення – це інтелектуальна й практична діяльність, оскільки поєднує в собі пізнання і творче перетворення образів і уявлень, зафіксованих у пам'яті.

Предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дійових, перцептивно-образних та поняттєвих компонентів у їх розв'язанні. Залежно від цього розрізняють наочно-дійове, наочно-образне і абстрактне (понятійне) мислення. Абстрактне мислення, яке ще називають словесно-логічним, відбувається в словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого сприйманню та уявленню. Більшість понять, якими виражаються економічні, суспільні, історичні, наукові категорії, є продуктами здатності мислення створювати абстракції, у яких не простежується їх безпосередній зв'язок.

ГраMATика в шкільному курсі української мови вивчається в 6–9 класах, які за віковими психологічними особливостями школярів відповідають підлітковому періоду (11–15 років), що, як стверджують науковці, особливо плідний для розвитку абстрактного мислення. Матеріал, який засвоюють діти в середній школі, вимагає вищого, ніж у молодших школярів, рівня навчально-пізнавальної і мисленнєвої

діяльності, він спрямований на розвиток цієї діяльності. Учні повинні оволодіти системою наукових понять, що потребують нових способів засвоєння знань і спрямовані на розвиток теоретичного, тобто формального, рефлексивного мислення.

Аналіз психологічних досліджень дозволяє стверджувати, що характер розумової діяльності школярів, ті чи ті форми розумових операцій, необхідних для правильного засвоєння знань, визначаються об'єктивними особливостями змісту, оскільки від них залежать ті задачі, які повинні розв'язати учні в процесі навчання. Вивчення морфології й синтаксису вимагає від учнів складної аналітико-синтетичної діяльності мислення, потрібної для усвідомлення граматичних понять, визначень, правил. Розвиток мислення школярів під час засвоєння граматичного матеріалу вимагає врахування особливостей розділу. Граматика як наука досліджує, описує творення слів, їх граматичні значення й форми та існуючі в мові засоби поєднання їх у речення для вираження думки. Як граматична будова мови – це система правил та матеріальних засобів у мові для позначення предметів і явищ, моделювання зв'язків, які існують між ними чи уявляються нам, а також для вираження деяких найзагальніших властивостей буття [4, с. 273].

Грамматика більш абстрактна ніж лексика. Лексика називає предмети і явища індивідуально, розчленовано, тобто вона членує світ на більші й менші окремі частини й дає їм назви, а грамматика виражає найзагальніше, властиве всім або великим групам предметів і явищ. І. П. Ющук зауважує, що грамматика не копіює точно зв'язки та властивості буття, які є в дійсності. Вони відбиваються в граматиці так, як переломилися через життєвий досвід попередніх поколінь [4, с. 274].

Властивості предметів і явищ та зв'язки між ними грамматика відбиває на чотирьох рівнях. Вона передбачає: 1) внутрішню структуру позначеного словом явища; 2) можливості явища, виділеного словом, установлювати зовнішні зв'язки (рукою можна вдарити, руку можна потиснути); 3) взаємозв'язки між двома та більше явищами, що їх названо словами; 4) зв'язки між осмисленими явищами й дійсністю.

Дані психологічних досліджень свідчать, що на здійснення правильної граматичної абстракції має вплив лексика. І це прослідковується на різних етапах навчання при ознайомленні учнів з новим граматичним поняттям або на одному етапі навчання при ускладненні аналізованого мовного матеріалу. Тому методисти звертають увагу на необхідність навчання прийомів розумової діяльності, за допомогою яких досягається виявлення, вичленування й об'єднання істотних ознак об'єктів, що вивчаються.

Науковці (М. С. Вашуленко, М. Р. Львов, О. І. Мельничайко, М. І. Пентилюк, Л. П. Рожило, О. В. Текучов) вважають, що процес формування граматичних понять умовно можна поділити на чотири етапи.

Перший етап формування граматичного поняття полягає в аналізі мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття. Виконанням таких розумових операцій, як аналіз і синтез, на цьому етапі учні абстрагуються від лексичного значення слів і виділяють граматичні ознаки, типові для даного мовного явища.

Другий етап формування граматичного поняття полягає в узагальненні істотних ознак, встановленні зв'язків між ними та у введенні терміна. Ознайомлення учнів з терміном веде до швидкого виділення, уточнення і міцного засвоєння поняття, але вводити термін потрібно тільки після того, як учні усвідомлять його значення на конкретному матеріалі.

Третій етап полягає в уточненні суті ознак поняття і зв'язків між ними. Наприклад, учні усвідомили важливу ознаку поняття «частини мови»: щоб визначити, до якої частини мови належить слово, потрібно знати не тільки його лексичне значення, а й на яке питання воно відповідає. Водночас із цим учні засвоюють і граматичні ознаки частин мови.

Четвертий етап формування граматичного поняття полягає в конкретизації вивченого поняття завдяки виконанню вправ, які вимагають практичного застосування одержаних знань.

Граматичні поняття абстрактніші, ніж інші, засвоєні учнями до початку вивчення систематичного курсу морфології в 6 класі, тому процес їх засвоєння є певною мірою складним. «Граматична абстракція і узагальнення, – зазначає Д. Н. Богоявленський, – мають властиву їм специфіку. Якщо кожне слово є абстрагуванням від чуттєво сприйнятих предметів і явищ і їх узагальненням, то граматичні категорії мови (частини мови, відмінок, рід, особа, час дієслова) і відповідні їм граматичні поняття становлять собою абстракцію складнішого виду, своєрідний другий поверх абстракцій, що надбудовуються над уже узагальненим значенням слів і речень живої мови» [1, с. 85].

Уважаємо, що важливою умовою успіху в розвитку мислення на уроках мови є пізнавальна активність учнів. Тому учитель повинен так будувати роботу, щоб активність учнів була максимальною, тільки тоді можливо забезпечити ґрунтовні знання. Шляхами досягнення активної навчально-пізнавальної діяльності учнів вважаємо створення проблемних ситуацій, використання евристичної бесіди, проведення лінгвістичних ігор, застосування інтерактивних методів навчання тощо. Водночас необхідно враховувати дидактичні можливості використовуваних методів для формування в учнів прийомів мисленнєвої діяльності.

Основоположним методом пізнання, що полягає у розчленуванні в думці предмета дослідження на складові частини, є аналіз, а його протилежністю – синтез, який передбачає поєднання результатів аналізу в єдине ціле. Відомо, що людина використовує як аналітичний, так і синтетичний методи логічного мислення, оскільки за допомогою аналізу і синтезу досягаються кращі результати опису предмета, визначається його сутність, встановлюються зв'язки.

Формувати в учнів ці мисленнєві процеси рекомендуємо за допомогою таких завдань: 1. Поміркуйте, яке слово має більше форм – *синь* чи *синій*? Як це пояснити? 2. З'ясуйте, чому закінчення в поданих парах слів пишуться по-різному: *хрочиш* і *хрочиш*, *гуркочиш* і *гуркочеш*, *ростиш* і *ростеш*?

Під час закріплення матеріалу з теми «Іменник» можна поставити такі проблемні питання: Чи всі іменники мають рід? Які іменники не належать ні до якої відміни? Чому? Чи всі іменники в однині називають один предмет? У підручниках немає прямої відповіді на такі запитання, тому учням треба докласти розумових зусиль, щоб правильно відповісти. Під час вивчення дієслова після повторення матеріалу про дієвідміни доцільно запропонувати семикласникам усно утворити особові форми однини і множини теперішнього часу від дієслів *хвалити*, *синати*, *клеїти*, *хотіти*. Діти переконуються, що не завжди за 3 особою множини можна визначити дієвідміну, це посилює інтерес до вивчення нового матеріалу.

У процесі вивчення різних граматичних тем доцільно застосовувати завдання на зразок: «знайдіть зайве слово», які дають змогу виявити рівень сформованості процесів узагальнення й абстрагування і встановити, якою мірою учні спроможні розрізняти суттєві і несуттєві ознаки та узагальнювати об'єкти. Наприклад, під час засвоєння прикметника запропонувати дітям знайти зайве слово серед таких: *темний*, *зелений*, *сивий*, *грізний*, *кам'яний*; під час вивчення відмін іменників позначити зайве слово з-поміж таких: *теля*, *ім'я*, *немовля*, *курчатко*, *лоша*.

Із метою активізації мисленнєвої діяльності учнів під час вивчення дієприкметника доцільно використати порівняння мовних явищ, зокрема запропонувати з'ясувати, чим різняться значення слів у словосполученнях: *жовте* листя – *пожовкле* листя, *зелена* трава – *зеленіюча* трава, *синій* олівець – *посинілий* від холоду. Діти пояснюють значення, порівнюють, зіставляють відомі факти з невідомими і дають відповідь на поставлене питання. Під час вивчення присвійних займенників у 6 класі можна запропонувати у дібраних учителем текстах знайти присвійні займенники і з'ясувати, із якою частиною мови вони співвідносяться за своїми формами і значеннями. Як результат цієї роботи виникає зацікавленість теоретичним обґрунтуванням теми, формуються вміння розв'язувати мисленнєві завдання.

Ефективними для розвитку логічного мислення учнів є питання на зразок: Чи правильним є твердження: іменник – це самостійна частина мови, яка називає предмети, відповідає на питання хто?, що?, змінюється за родами, числами і відмінками? Доведіть свою думку. Або: не з прислівниками можна писати разом і окремо, кожен варіант написання буде правильним. Відповідь аргументуйте.

Отже, систематична й цілеспрямована робота вчителя щодо навчання учнів таких прийомів мисленнєвої діяльності, як аналіз, синтез,

порівняння, узагальнення, абстрагування, дозволяє підвищити рівень оволодіння програмовим матеріалом з української мови й інших навчальних дисциплін. Особлива увага до розвитку мислення учнів у процесі навчання граматики сприяє виробленню в учнів мовних умінь і навичок, формуванню інтелектуальної сфери особистості школярів.

Література

1. Богоявленский Д. Н. К характеристике процессов абстракции и обобщения при усвоении грамматики / Д. Н. Богоявленский // Вопросы психологии. – 1958. – № 4. – С. 85–97.
2. Рожило Л. П. Психологічні особливості вироблення мовних умінь і навичок / Л. П. Рожило // Українська мова і література в школі. – 1982. – №9. – С. 34–40.
3. Савчин М. В. Вікова психологія : [навч. посібн.] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
4. Ющук І. П. Українська мова : [підручн. для студ.] / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2011 р.